

СЕКЦІЯ 2. СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

УДК 159.9

ДО КОНЦЕПЦІЇ СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТІСНОЇ ЗРІЛОСТІ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Баранова С.В., к. психол. н., доцент,
старший науковий співробітник
лабораторії соціально-психологічних технологій
Інститут соціальної та політичної психології
Національної академії педагогічних наук України

У статті представлено теоретичний доробок авторської соціально-психологічної концепції становлення особистісної зрілості в умовах суспільних трансформацій. Виявлено, що рефлексивний акт самозміни є основним механізмом особистісного зростання. Надано психологічну характеристику процесу надситуативного управління і його рівнів. Виокремлено етапи рефлексивного набуття відповідальності суб'єктом. Визначено, що процес становлення особистісної зрілості відбувається через рефлексивні акти самозмін системи власної суб'єктності й набуття відповідальності.

Ключові слова: особистісна зрілість, суспільні трансформації, самозапит, самозміни, надситуативне управління, механізм особистісного росту.

В статье представлена теоретическая авторская социально-психологическая концепция становления личностной зрелости в условиях социальных трансформаций. Выявлено, что рефлексивный акт самоизменения является основным механизмом личностного роста. Представлена психологическая характеристика процесса сверхситуативного управления и его уровней. Выделены этапы рефлексивного принятия ответственности субъектом. Определено, что процесс становления личностной зрелости происходит благодаря рефлексивным актам самоизменения системы собственной субъектности и принятия ответственности.

Ключевые слова: личностная зрелость, социальные трансформации, самозапрос, самоизменения, сверхситуативное управление, механизм личностного роста.

Baranova S.V. TO THE CONCEPT OF FORMATION OF PERSONAL MATURITY UNDER THE CONDITIONS OF SOCIAL TRANSFORMATIONS

The article presents theoretical improvements of the author's socio-psychological concept of formation of personal maturity under the conditions of social transformations. It is revealed that the reflexive act of self-change is the main mechanism of personal growth. The psychological characteristics of the process of over-situational management and its levels are presented. The stages of the reflexive acquisition of responsibility by the subject are singled out. It is represented that the process of the formation of personal maturity occurs through reflexive acts of self-change of the system of one's own subjectness and acquisition of responsibility.

Key words: personal maturity, social transformations, self-questioning, self-change, over-situational management, mechanism of personal growth.

Постановка проблеми. Особливості становлення особистісної зрілості в сучасних умовах в Україні зумовлені потужними національними суспільно-політичними й економічними викликами. Зрозуміло, що об'єктивна ситуація соціальної нестабільності не лише залишає людину один на один із суттєвими життєвими змінами, але й висуває потребу комплексного аналізу, оцінки й прогнозування перспектив розвитку.

Будь-які кризові та перехідні епохи в історії культури зумовлюють виникнення феномена поляризації людей (П. Сорокін), який виявляється в тому, що когось зміни паралізують, гальмують, а когось активізують. Ба-

гато в чому цей розподіл пов'язаний із тим, якою мірою людина може тверезо й зріло подолати складнощі вибору й невизначеності, народжені транзитивністю [5]. Зростання кількості невизначених соціальних ситуацій оцінюється як провідна особливість епохи постмодерну (див., наприклад, Shotter, 1987), а реальність постмодерну є реальною множинною. «Нескореність у бутті» М. Хайдеггера, «спонтанність повсякденності» Б. Вальденфельса, «буття-між» С. Кьеркегора відбивають той самий пафос проблеми людини в сучасному світі – пафос її (людини) незавершеності, фактичної відсутності орієнтації на фіксовані рольові моделі,

абсолютизацію свободи вибору. Зазначимо, що далеко не завжди така соціальна ситуація для людини оцінюється як благо: суспільна перебудова процесів формування зрілості, що вимагає від неї множинних «переключань», повсякденна уривчастість соціального буття робить процеси рефлексії надлишковими, вимагаючи від людини лише інсценування своєї індивідуальності, виявлення лише «фасаду» (у термінології І. Гофмана) особистості (Baumeister, 1995). Саме «дозрівання» (як той чи інший ступінь зрілості) передбачає відповідність, адекватність певним зовнішнім вимогам та умовам, якими ця зрілість визначається; поза відношеннями до цих зовнішніх умов зрілість утрачає свій внутрішній зміст [4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Під час розглядання процесу особистісного зростання у психологічній літературі його характеризують як прогресивно спрямований, соціально зумовлений, пов'язаний із різними формами діяльності людини процес, де є можливість розгортання сутності людини. Сучасні вітчизняні дослідники підтримують цю наукову традицію. За В. Панком, особистісний розвиток можливий і в системі онтогенезу, і в системі життєвого циклу, і в системі життєвого шляху. При цьому життєвий шлях включає в себе життєвий цикл, а життєвий цикл – онтогенез. Ці лінії життя є й автономними, і взаємопов'язаними одночасно. Категорія становлення інтегрує в собі біологічні, соціальні та індивідуально-психологічні чинники й умови розвитку особистості [3]. Динаміка процесу може відбуватися в різноманітних проявах: дозріванні, зростанні, навчанні, диференціації, конструюванні, проектуванні. Т. Титаренко вважає, що сенс поняття «життеконструювання» полягає у особливостях його перебігу протягом життя [6]. Результатами самопізнання є система знань про себе, об'єднана в досягну для усвідомлення Я-концепцію, і система самоставлення: самоцінність, особистісна ідентичність, самоприйняття. У дослідженнях О. Козаченко емпірично доведено, що наявність внутрішньособистісного конфлікту впливає на розвиток структурних компонентів соціальної зрілості студентської молоді, який полягає у формуванні власної, критично осмисленої системи цінностей, розумінні власних бажань і потреб, підвищенні самоефективності в різних сферах життєдіяльності, досягненні впевненості, гнучкості та реалістичності мислення, розвитку саморефлексії та навичок розв'язання як внутрішніх, так і зовнішніх проблем [2]. О. Штепа, розробляючи «Диспозиційну модель особистісної зрілості», особистісну зрілість визначила ефектом самостійно пе-

режитої людиною у зрілому віці ненормативної кризи ідентичності. Він характеризується як психологічне новоутворення, що завершує юнацький і відкриває зрілий період життя людини. У експериментальному дослідженні вона виявила десять рис-індикаторів особистісної зрілості як центральних рис пропріуму особистості [7].

Таким чином, у диспозиційних теоріях показано, що становлення зрілості (дозрівання, розвиток, зміна) людини – процес постійний, який може тривати все життя в напрямі від незрілості до зрілості. Становлення особистісної зрілості відображає особливості процесу прояву максимальної адаптивності й самореалізації особистості через прояв у конкретних умовах.

Постановка завдання. Метою статті є представлення теоретичного доробку до розробленої авторської соціально-психологічної концепції становлення особистісної зрілості в умовах суспільних трансформацій.

Виклад основного матеріалу дослідження. У розробленій нами соціально-психологічній концепції становлення особистісної зрілості в умовах суспільних трансформацій ми розглядаємо особистісну зрілість якісним станом системи, який забезпечується через управління й адекватність взаємодії із зовнішнім світом для прийняття й несення відповідальності за власне життя [1].

Основним системоутворюючим фактором становлення особистісної зрілості (як відкритої системи) є відповідальність особистості. Особистісна зрілість за такої умови виконує функцію надситуативного спостерігача й координатора внутрішньої взаємодії із зовнішнім світом, що несе сутнісну (екзистенціальну) відповідальність. Відповідальність передбачає наявність рівня надситуативного управління над внутрішнім діалогом у вигляді самозапиту в ситуації ідентифікації своїх потреб, наявність ідентичності як відповіді (внутрішнього відгуку на запит), як нормативно-рольового прояву в ситуації взаємодії з реальністю і вибору можливих способів реалізації й оцінки ризиків як творчої реалізації [1].

В онтологічному аспекті зростаюча змінюваність сучасного соціального світу закономірно посилює вектор *саморозвитку* як фактично єдиного структуроутворюючого моменту: в умовах прискорення соціальної динаміки лише сама людина стає «кінцевою мірою речей», а її суб'єктивна реальність (цінності, образи, ідентифікації тощо) не лише відбиває цю динаміку, але й перетворюється на дієвий елемент процесу конструювання соціальної реальності. Логіка *особистісного зростання* полягає у внутрішньому

проживанні *ситуації особистісного зростання*, яка була детермінована дефіцитарним етапом розвитку, або у творчій взаємодії з реальністю новітніх викликів. Рефлексія власної суб'єктності й набуття відповідальності в процесі особистісного зростання є результатом здійснення *самозмін*, прийняття наслідків відповідальних рішень у результаті задоволення самозапиту як процесу оновлення системи особистісної зрілості.

Механізмом особистісного зростання є рефлексивний акт самозміни, який породжений метапотребою особистості в самозміні й свідомим прагненням досягти бажаного «Я» за наявності об'єктивно наявного і суб'єктивно відчутного ресурсу для такого досягнення. Низка актів самозміни (як надситуативного управління в процесі самореалізації особистості) є процесом особистісного зростання, який може перерости в цілісний процес довжиною в життя у спосіб побудови життєвого шляху особистості й визначає особливості процесу становлення особистісної зрілості.

Поняття «самозапит» ми наповнюємо змістом як рефлексивною формою метапотреби особистості в *самозміні*, яка визначається як внутрішній усвідомлений стан індивіда, зумовлений відчуттю ним потребою в саморозвитку, самореалізації й самоактуалізації, що є глибинним джерелом усіх форм його активності й прийняття відповідальності за себе. Результатом задоволення потреби самозапиту буде бачення й розуміння себе суб'єктом перетворюючого діалогу, приведення в адекватну відповідність активності особистості до внутрішньої мотивації й зовнішніх нормативно-рольових вимог за умов відхилення параметрів активності від деякого оптимуму в ситуації реальності.

Зріле функціонування особистості забезпечує внутрішню регуляцію процесів інтерпсонального структурування і розвитку, інтраперсональної взаємодії з реальністю, трансперсональної екзистенційної трансформації. Зріле функціонування визначає метапозиція особистості як спосіб сприйняття людиною себе в різних ситуаціях із точки зору зовнішнього неупередженого спостерігача.

Нами виявлено, що у психологічному плані процес набуття відповідальності суб'єктом включає такі етапи:

1) рефлексію суперечностей, моніторинг і переосмислення (протиріч або конфлікту інтересів чи ідентичності, образів минулого і майбутнього тощо) у процесі вибору альтернатив, *формування самозапиту* на прийняття відповідальності в процесі саморозвитку;

2) пошук *експертної позиції* (як критеріїв ухвалення рішення), яка виконуватиме функцію майбутньої інстанції. Залежно від локусу

контролю у інтерсуб'єктному просторі у зовнішньої інстанції; у інтрасуб'єктному просторі (норми, цінності, смисли, міфи в суб'єктивному просторі особистості);

3) *діалогізація* експертної позиції у вигляді *зворотного зв'язку* в різних формах конструювання (норми, фрейми, схеми, моделі, сценарії, стереотипи, патерни тощо), тобто зміна критеріїв ухвалення рішень як підстави для прийняття результатів;

4) *прийняття обґрунтованого рішення* щодо розглянутих альтернатив як рефлексія зворотного зв'язку, який особистість (відповідно до актуального само запити) трансформує у власний життєвий світ, конструюючи певну цілісність і зрілість із суб'єктивно відібраних потреб самозміни у відповідь на актуальний самозапит;

5) *супорядність прийнятого рішення* як набуття нового значення у системі власних цінностей; як результат інтеграції в систему особистісної зрілості наслідків діяльності; як умова для подальшого саморозвитку;

6) *прояв наполегливості* й сумлінності в реалізації прийнятого рішення, готовність іти на ризик, а також прийняття результатів і непередбачених наслідків;

7) рефлексія власної суб'єктності й набуття відповідальності у здійсненні *самозмін*, прийняття наслідків відповідальних рішень у результаті задоволення самозапиту як процесу оновлення системи особистісної зрілості.

Наш науковий пошук звернено саме на істоту «Спостерігача», який забезпечує надситуативне управління процесом, бачить шлях «себе в ситуації», яким оцінює себе і ситуацію, а також саме він бере відповідальність за можливі наслідки в умовах стрімкої змінюваності зовнішніх впливів. Погляд на ситуацію, у якій суб'єкт сам перебуває, здійснюється ззовні системи, через що стає частиною більшої системи, колективного суб'єкта (родини, нації) на основі усталених соціальних відносин. Із цієї точки зору ситуація реальності «тут і зараз» – це завжди ситуація вибору й креативності, тобто завжди криза. Однак зріле функціонування особистості в умовах стабільності не розпізнає свою реальність первісно «кризовою» (вона описує загрозливі події), оскільки міф чи традиції знімають саму проблему креативності. В умовах транзитивності відбулася інфляція основних функцій колективних суб'єктів, які перестали виконувати свої функції. Креативне опанування дійсності здійснюється в нормативно-правовому просторі кризи соціальних відносин.

Отже, надситуативне управління представлено сукупністю процесів і результатів паралельного перетворення його фокусів (компонентів): бачення й розуміння суб'єк-

том перетворюючого себе діалогу, що полягає в приведенні в адекватну відповідність активності особистості з внутрішньою мотивацією і зовнішніми нормативно-рольовими вимогами за умов відхилення параметрів активності від деякого оптимуму в ситуації реальності.

Надситуативне управління, на наш погляд, є основною функцією особистісної зрілості (як здатність суб'єкта підніматися над рівнем вимог ситуації, ставити цілі, надлишкові з точки зору вихідного практичного завдання). Вихід за межі ситуації має місце тією мірою, в якій у суб'єкта (за умов значимості для нього цієї ситуації) укладаються й починають реалізовуватися нові вимоги до себе, надлишкові стосовно початку ситуації.

Надситуативне управління собою в ситуації реальності має такі етапи:

– надситуативне бачення надає можливість бачити себе в інтрасуб'єктивному просторі об'єктом у ситуації реальності для аналізу протиріч і перспектив, опорою є аксіологічні установки усвідомлення власної цінності й цінності Іншого;

– самооцінка й оцінка ситуації надає можливість оцінювати свої дії в ситуації та ступінь впливу ситуації на себе як об'єкта в інтрасуб'єктивному й інтерсуб'єктивному просторах, опорою є цінності й унікальність власного досвіду, ситуації власного розвитку;

– побудова власного ставлення до себе й до ситуації надає можливість якимось ставитися до себе в ситуації реальності й до ситуації, опорою є рефлексивне прийняття себе, свого досвіду, результатів своєї діяльності/ бездіяльності;

– прогнозування можливих змін своєї активності й себе як об'єкта для досягнення цілей (опорою є власні цілі);

– спрямування своєї активності (пасивності) на перетворення ситуації дає можливість відчувати себе автором, здатним до перетворень у ситуації, спроможним щось зробити (опорою є ситуації реальності);

– контроль і корекція своєї активності для досягнення визначених цілей;

– прийняття й несення відповідальності за себе і свої перетворення в ситуації, можливі перетворення ситуації реальності, прийняття й несення відповідальності за можливі наслідки власних дій чи бездіяльності.

Нами виділено рівні надситуативного управління, кожний із яких характеризує фокуси уваги суб'єкта:

– перший рівень забезпечується психічною зрілістю особистості. Основними механізмами є рефлексія, діалогізація, які забезпечуються сприйняттям самоцінності особистості й цінності Іншого. Рівень включає фокуси уваги:

а) 1-й фокус уваги суб'єкта спрямований на власний внутрішній стан «Я є об'єктом власного пізнання»;

б) 2-й фокус уваги суб'єкта спрямований на Іншого, «Є Інший об'єкт мого пізнання. Хто Він?»;

в) 3-й фокус уваги суб'єкта спрямований на установлення позиції «Ти», виникнення контакту. Він містить 1-ий і 2-ой фокуси: «Який мій стан у процесі встановлення контакту? Який стан Іншого в процесі встановлення контакту зі мною?».

У повсякденному житті цей рівень взаємодії доведений до автоматизму (як несвідоме входження в емоційний стан при контакті чи комунікації). Однак для встановлення причин дисфункції в комунікації чи деструкції і створення умов для їх подолання важливо бачити цей рівень, оскільки в його основі лежать особливості ціннісно-сислового сприйняття особистості. Цей рівень сприйняття надситуативного управління забезпечує виконавський старанний рівень відповідальності особистості.

– другий рівень забезпечується соціальною зрілістю особистості. Основними механізмами є ідентифікація і рефлексія, які забезпечують гендерно-рольову ідентичність себе й Іншого. Рівень містить:

а) 4-й фокус уваги суб'єкта, спрямований на процес цільового виконання рольових функцій («Я є мати (психотерапевт, громадянин тощо)»);

б) 5-й фокус уваги суб'єкта, спрямований на визначення аудиторії з метою задоволення потреби рольового функціонування («Він є син (клієнт, громадянин іншої країни тощо)»);

в) 6-й фокус уваги суб'єкта, спрямований на процес цільової комунікації і досягнення цілей, кожний своєї і спільної. Усе, що стосується комунікації (почуття, емоції), нормативно-рольових відношень, пошуку форм взаємодії («Моє ставлення до ситуації. Моє ставлення до Іншого в ситуації»).

У повсякденній діяльності цей рівень взаємодії насичений величезною кількістю рольового функціонування, що регламентуються нормативно-правовими відношеннями. Розвиток умінь і навичок, які сприяють цьому рівню сприйняття надситуативного управління, може забезпечити високий рівень старанності особистості;

– третій рівень забезпечується статусно-ролевою ідентифікацією і дає можливість функціонувати в соціумі, взаємодіяти з ним. Надає досвід усвідомлення буття частиною соціуму як системи (сім'ї, країни, великої системи світу) і дає можливість відчуття «ми». Крім того, цей рівень включає до себе синтез усіх трьох позицій, тим самим виникає

можливість відчуття цілісності «бути всією системою» особистісної зрілості.

а) 7-й фокус надситуативного бачення «Я-об'єкт у ситуації», «Інший-об'єкт у ситуації», «Ми в ситуації»;

б) 8-й фокус надситуативного бачення цілісного «процесу комунікації» і можливе управління ним;

в) 9-й фокус – бачення «тут і зараз» реальності як умови реалізації.

Третій рівень містить ідентифікацію із системою й із самим взаємовідношенням, надаючи досвід усвідомленого буття частиною соціуму (більшої системи) і характеризується відчуттям «ми». Крім того, він включає синтез усіх трьох позицій, надаючи відчуття цілісності «бути всією системою». На цьому рівні надситуативне управління представлене сукупністю процесів і результатів паралельного перетворення фокусів нижче розташованих рівнів, що створює можливість прояву високого рівня відповідальності;

– мета-рівень забезпечується особистісною зрілістю. Основними механізмами, які забезпечують розгортання процесу досягнення і функціонування зрілості, постають такі: діалогізм, символізація, рефлексія і ідентифікація/розтотожнення, які забезпечують адекватність взаємодії і прийняття відповідальності.

а) 10-й фокус – надситуативне управління і бачення «власного ставлення до відносин», пошук нових можливостей («Які мої обмеження, ризики і ресурси?», «Які можливі наслідки?»).

Через переважний розвиток у напрямі формування нижчерозташованих рівнів зрілості скоріше набувається. Таким чином, процес становлення зрілості буде відображатися в особливостях прояву максимальної адаптивності й самоорганізації особистості через прояв у конкретних історичних умовах. Тому досягнута зрілість реальної системи завжди відносна. За умов виникнення тих чи інших нових рівнів система втрачає цю свою зрілість. Особистісна зрілість розуміється нами як інтегральна системна якість, тому не належить об'єкту як такому, а виявляється в ньому лише в протіканні його життя в тій чи іншій соціальній системі, забезпечуючи можливість самореалізації особистості у взаємодії з Іншим у різних підсистемах суспільства, у великих і малих соціальних групах (родині, виробничому колективі, етнічній спільноті). Тому процес становлення зрілості буде відображатися в особливостях прояву максимальної адаптивності й самоорганізації особистості як системи через виявлення в конкретних історичних умовах.

Висновки із проведеного дослідження. Нами представлено теоретичний доробок

авторської соціально-психологічної концепції становлення особистісної зрілості в умовах суспільних трансформацій. Доведено, що досягнення особистістю стану зрілості не з'являється у людини несподівано й відразу, адже вона повинна свідомо проживати кожну мить свого життя через рефлексивний процес самозапитів і можливих самозмін. Виокремлено етапи рефлексивного набуття відповідальності суб'єктом. Надано психологічну характеристику процесу надситуативного управління і його рівнів. Представлено, що процес становлення особистісної зрілості відбувається через рефлексивні акти самозмін системи власної суб'єктності й набуття відповідальності в результаті задоволення самозапиту як процесу оновлення системи особистісної зрілості. Особистісна зрілість за такої умови виконує функцію надситуативного спостерігача й координатора внутрішньої взаємодії із зовнішнім світом, що несе сутнісну (екзистенціальну) відповідальність.

Наповнено новим змістом поняття «самозапит» як рефлексивну форму метапотреби особистості у самозміні, яка (як внутрішній усвідомлений стан індивіда) зумовлений відчуттям ним потребою в саморозвитку, самореалізації й самоактуалізації, що є глибинним джерелом усіх форм його активності й прийняття відповідальності за себе.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баранова С. Концепція особистісної зрілості в умовах суспільних трансформацій. Проблеми політичної психології / Нац. акад. пед. наук України, Інститут соц. та політ. психології; за заг. ред. М.М. Слюсаревського. Київ: Міленіум, 2017. Вип. 5 (19). С. 133–144.
2. Козаченко О. Роль внутрішньоособистісних конфліктів у формуванні соціальної зрілості студентської молоді. / автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / Східноукраїнський національний університет імені Володимира Дала. Луганськ, 2013. 20 с.
3. Панок В. Життєвий шлях особистості як категорія прикладної психології. Збірник наукових праць. Психологічні науки. Київ, 2014. Випуск 2.12 (103). С. 146–151.
4. Парсонс Т. Система современных обществ. Москва: Аспект Пресс, 1998. 270 с.
5. Сорокин П. Социальная и культурная динамика. Москва: Астрель, 2006. 1176 с.
6. Титаренко Т., Кочубейник О., Черемних К. Психологічні практики конструювання життя в умовах постмодерної соціальності: монографія; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Київ: Міленіум, 2014. 206 с.
7. Штепа О. Диспозиційна модель особистісної зрілості / дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Київ., 2006. 165 с.